

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС «КОЛИШНІХ ЛЮДЕЙ» УСРР У 1920-1930-Х РР.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація: Досліджується історіографічний аспект становища представників колишніх привілейованих станів України після подій революції 1917 р., які виявилися відстороненими від звичного соціально-культурного та політичного життя. Вони склали чималу частину населення країни і виявилися штучно об'єднані радянською владою в єдину категорію під символічною назвою «колишні люди» або просто «колишні».

Ключові слова: «колишні люди», «чужі», інтелігенція, поміщики, «ворожі елементи», позбавленці, «непмани», «соціально небезпечні».

Після подій жовтня 1917 р. мільйони людей, які вважалися представниками привілейованих станів дореволюційного радянського суспільства, виявилися відстороненими від звичного соціально-культурного та професійного життя. Вони та члени їх родин позбулися не лише відносного матеріального достатку, але й колишнього статусу та становища в суспільстві.

Історіографія даної теми настільки велика, що могла б стати предметом великого наукового дослідження. Тому в статті автор виокремлює проблему в рамках двох найважливіших періодів – радянського і пострадянського.

У радянській історичній науці відсутні праці, безпосередньо присвячені дослідженню категорії «колишні люди». Долі представників колишніх привілейованих верств у післяреволюційній період вивчалися переважно у рамках проблеми ліквідації «експлуаторських класів» або в контексті дослідження питань зміни соціальної структури СРСР, становлення нового безкласового суспільства.

Методологічні основи радянської історичної науки обумовили той факт, що в центрі уваги більшості праць цього періоду були не люди або соціуми, а соціально-політичні та економічні процеси, такі як класова боротьба, політика ліквідації експлуататорських класів, експропріація експропріаторів, націоналізація, колективізація, культурна революція, перевиховання «старих» фахівців.

Так, об'єктом вивчення радянських дослідників були не поміщики та їх післяреволюційне становище, а конфіскація поміщицьких земель, не підприємці, а націоналізація промисловості, не чиновники і стара інтелігенція, а «використання» старих чиновників і буржуазних фахівців на радянській службі, «перевиховання» інтелігенції. Досліджувались не взаємовідносини представників різних соціальних верств на рівні повсякденно-побутового життя, а класова боротьба в умовах диктатури пролетаріату і вирішення завдань побудови безкласового суспільства [1 – 4].

Окремі аспекти даної проблематики висвітлені у дослідженнях, присвячених формуванню радянської інтелігенції, історії вітчизняної культури в цілому, культурної революції і проблем збереження культурної спадщини у післяреволюційний період [5 – 7].

Деякі проблеми адаптації до нових соціально-економічних і політичних умов старого чиновництва, службовців ряду відомств розкривається в дослідженнях, присвячених створенню нового радянського держaparату в цілому або окремих його відомств, а також розвитку тих чи інших галузей народного господарства [8 – 9].

Образ «колишніх» і їх повсякденне життя в радянському суспільстві формувалися на основі не тільки історичних досліджень, але й, певною мірою, на основі творів образотворчого мистецтва, художньої літератури та кінематографу. Художні образи були більш яскравішими, легко запам'ятовувалися і сприяли формуванню стійких стереотипів, хоча й досить далеких від реальності. Слід зазначити, що представники мистецтва, літератури і кінематографу також діяли на основі принципу класовості і

партійності. З перших років радянської влади формувався однотипний образ «колишніх господарів життя» – «буржуїв», поміщиків, священників на яких, за словами М. Горького, на обличчі була бородавка, як ознака класової нерівності [10, с. 153].

Фахівці радянської історичної науки працювали в умовах жорсткого контролю з боку влади, а тому об'єктами їх досліджень виступають не окремі люди або класи, а соціально-економічні та політичні процеси. Поза увагою залишаються проблеми ставлення до революції і до нової влади, усвідомлення свого місця в новому суспільстві, соціальні зв'язки і повсякденні практики, способи адаптації до нових соціально-економічних умов та шляхи інтеграції в радянське суспільство – усі ці питання довгий час розглядалися побічно і фрагментарно, на основі радянських методологічних установок, орієнтованих на вивчення історії «зверху», тобто через історію влади і держави.

Були і заборонені теми, яких радянські історики старанно уникали, оскільки джерела інформації були не доступними. Наприклад, масштаби репресивної політики більшовиків по відношенню до різних соціальних верств «колишніх». Зокрема, в радянській історіографії немає єдиної думки щодо співвідношення репресивних і виховних методів у 1920–1930-х рр. Не точним залишався і сам спектр соціальних груп, які склали категорію «колишні люди». Немає визначення даного поняття ні в юридичній літературі, ні в радянських законодавчих актах, ні в тлумачних словниках.

У першій половині 1990-х рр. в українській історіографії починають з'являтися ґрунтовні розробки з історії політичного терору, автори яких побіжно висвітлювали проблему політичних репресій більшовицької влади щодо окремих груп українського населення. Дослідник І. Білас у своїй праці чи не вперше описує принципи примусового виселення людей із своїх домівок у більший чи менший географічний «мінус», визнаних як «соціально небезпечні елементи» [11]. Глибоким аналізом репресивної політики

радянської влади з-поміж інших вирізняються публікації С. Білоконя [12], В. Даниленка [13], С. Кульчицького [14].

Дослідження місця і ролі в суспільстві різних соціальних верств населення стає актуальним на початку ХХІ ст., коли в рамках соціальної історії, історії повсякденності і мікроісторії були зроблені спроби реконструкції радянського післяреволюційного суспільства «знизу», створення «соціального портрету» тих чи інших суспільних верств, в тому числі й «колишніх» [15].

На початку ХХІ століття одним з пріоритетних напрямків пострадянської історіографії стає дослідження інтеграції «чужих» у післяреволюційне суспільство, їх повсякденне життя поступово виходить на перший план, потіснивши вивчення традиційних питань державної політики по відношенню до них. Звернення до соціально-культурних аспектів післяреволюційної історії радянського суспільства і держави 1920–1930-х рр. стало можливим в результаті двох паралельних процесів: помітного розширення джерельної бази, головним чином за рахунок розсекречення архівних документів та публікації мемуарів; у результаті збагачення вітчизняної історіографії сучасним методологічним інструментарієм [16].

Сучасні українські дослідники вивчають історію окремих груп населення, їхнє становище після революції 1917 р., шляхи інтеграції та спроби адаптації до нових соціально-економічних, політичних та культурних умов. Важливим науково-історичним дослідженням є монографія Н.Р. Темірової, яка розкриває організаційно-господарську дійсність поміщицького маєтку, підприємницьку діяльність поміщиків, їх соціальний портрет [17]. В.І. Марочко досліджує соціальний-правовий статус колишніх поміщиків у 1920-х рр. на основі нормативно-правових документів радянського періоду [18].

Становищу української інтелігенції в умовах функціонування сталінської адміністративно-командної системи присвячена монографія В. Даниленка та Г. Касьянова [19]. Проблеми політичних репресій щодо

наукової інтелігенції висвітлюються у колективній праці В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького [20]. У розділі «Ідеологічні прояви сталінізму» автори розкривають боротьбу сталінського керівництва, партійних органів та організацій з «контрреволюційною націоналістичною ідеологією» наукової інтелігенції, аналізують спроби владних структур підвести ідеологічні підвалини під проведення політики масових репресій проти інтелігенції.

Значний внесок у дослідження становища української інтелігенції у 1920–1930-х рр. в Україні зробив Ю. Шаповал [21]. Спираючись на архівні документи і матеріали ЦК КП(б)У та спецслужб, що десятиріччями були недоступні для науковців, автор ґрунтовно аналізує складний період суспільно-політичного життя України 1920–1930-х років. Дослідник докладно розглянув механізми політичних репресій, участь та роль української інтелігенції у протидії тоталітарному режимові, на прикладах повсякденного життя показав вплив політичних репресій на свідомість інтелігенції, її громадянську позицію.

Репресивну політику радянської влади проти родин «ворогів народу» розглядає у своїй монографії Т. Воронська. На основі архівних та нормативно-правових документів простежується трансформація каральної політики та досліджується історія сімейного заручництва [22].

Науково-документальний проект – серії книг «Реабілітовані історією» є вагомим джерелом у вивченні даної теми. Дослідження містить наукові розвідки про політичні репресії радянської влади у територіальному зрізі – по областях, базуючись на великій кількості архівних документів, спогадів, науково-публіцистичних нарисів та історії окремих осіб, які зазнали політичних репресій з боку влади [23].

Історія повсякденності є досить актуальною на сьогоднішній день. Адже дослідження умов життя, праці та відпочинку, соціальної адаптації, а також факторів, які впливають на формування свідомості різних груп українського

населення, дає змогу відтворити реальну картину і побачити життя людей «знизу» [16].

Важливий внесок в дослідження тих чи інших аспектів вивчення становища «колишніх людей» у 1920–1930-х рр. є праці закордонних фахівців, які вивчали соціальну, економічну та культурну політику більшовиків, історію колективізації, зародження та становлення сталінізму. Так, наприклад праці Катріони Келлі спрямовані на дослідження історії радянського дитинства і в рамках цих досліджень виокремлює становище дітей «чужих» у післяреволюційний період [24].

Не дивлячись на значні досягнення у вивченні післяреволюційної історії представників колишніх привілейованих станів, дана тема залишається актуальною та однією з найбільш дискусійних у вітчизняній історії. Лише побічно досліджено повсякденні практики різних соціальних груп «колишніх», критерії їх соціальної ідентифікації, проблема співвідношення та взаємозв'язку декларованої політики та політичної практики по відношенню до них на місцях.

Головним залишається питання, що на сьогоднішній день немає навіть усталеного уявлення про те, кого слід вважати «колишніми». Нерідко доводиться зустрічати ототожнення поняття «колишні люди» з широко поширеним в середині 1920-х рр. терміном «соціально небезпечні» (або «соціально шкідливі») елементи, «позбавленці», «непмани», об'єднуючи тим самим не тільки різні соціальні верстви населення, але й зовсім різнохарактерні поняття. Очевидно, що відсутність конкретного розуміння даного питання неминуче призводить до отримання помилкових висновків та формування недостовірного уявлення.

Підведення підсумків сучасного стану історіографії з теми змушує згадати слова академіка Ю.О. Полякова про необхідність ретельного вивчення всього «пакету проблем», пов'язаних з долею класів, груп, шарів, відсторонених від влади, що позбулися доходів і привілеїв, «простежити долі тих, кого ми протягом десятиліть називали «колишніми» [25, с. 108].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СРСР. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с.
2. Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К.: Выща школа, 1987. – 199 с.
3. Морозов А.Ф. Вопросы борьбы с нэпманской буржуазией в советской историографии // Вопросы истории. – 1978. – №4. – С. 116 – 124.
4. Селунская В. М. Социальная структура советского общества. История и современность. – М.: Издательство политической литературы, 1987. – 326 с.
5. Ткачова Л. І. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму. – К.: Наукова думка, 1985. – 192 с.
6. Федюкин С.А. Партия и интеллигенция. – М.: Политиздат, 1983. – 240 с.
7. Иванова Л. В. Формирование советской научной интеллигенции (1917 – 1927). – М.: Наука, 1980. – 392 с.
8. Софинов П. Очерки истории ВЧК (1917–1922 гг.). – М.: Политиздат, 1960. – 248 с.
9. Овечкин В. В. Дезертирство из Красной армии в годы гражданской войны // Вопросы истории. – 2003. – №3. – С. 108 – 115.
10. Горький М. О литературе: статьи и речи 1928–1936 гг. / Ред. Н.Ф. Бельчикова. – М.: Советский писатель, 1937. – 511 с.
11. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 422 с.
12. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.
13. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.

14. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основа, 1996. – 396 с.

15. Литвин В. М. Історія України: (У 3 т.) / Відп. Ред.. В. А. Смолій. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – Т. 3.: Новітній час (1914–2004). – Кн. 1. – 2005. – 831 с.; Кн. 2. – 2005. – 639 с.

16. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія в 2-х частинах. Частина 1 / Ред. кол.: В.М. Литвин (голова). – К.: Наукова думка, 2006. – 652 с.

17. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 319 с.

18. Марочко В.І. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XVIII. – К.: 2010. – 305 с.

19. Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). – К., 1991. – 96 с.

20. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.

21. Шаповал Ю. Україна XX ст.: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.

22. Воронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К.: Темпора, 2013. – 624 с.

23. Реабілітовані історією / АН України, Ін-т історії України та ін. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – 401 с.

24. Келли К. «Маленькие граждане большой страны»: интернационализм, дети и советская пропаганда // Новое литературное обозрение. – 2003. – №60. / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/60/katrion.html>

25. Поляков Ю.А. Гражданская война в России. (Поиски нового видения) // История СССР. – 1990. №2. – С. 98 – 117.

СОЦИАЛЬНЫЙ СТАТУС «БЫВШИХ ЛЮДЕЙ» УССР В 1920-1930-Х ГГ.: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация: Исследуется историографический аспект положения представителей бывших привилегированных классов Украины после событий революции 1917 г., которые оказались отстраненными от привычной социально-культурной и политической жизни. Они составляли большую часть населения страны и оказались искусственно объединены советской властью в единую категорию с символическим названием «бывшие люди» или просто «бывшие».

Ключевые слова: «бывшие люди», «чужие», интеллигенция, помещики, «враждебные элементы», лишенцы, «нэпманы», «социально опасные».

THE SOCIAL STATUS OF «FORMER PEOPLE» USSR IN THE 1920-1930s.: HISTORIOGRAPHIC ASPECT

Annotation: Explores the historical aspect of the position of representatives of former privileged classes of Ukraine after the events of the revolution of 1917, which have been excluded from the usual socio-cultural and political life. They were a large part of the population and were artificially shaped by the Soviet power in a single category under symbolic title «former people» or simply «former».

Key words: «former people», «strangers», intelligentsia, landowners, «hostile elements», «pobavlenetsy», «Nepmen», «dangerous».